वश्च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च। सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्त्वा तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तदेतद्विवृतम् यथा— "कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा। लेखनः पीड़नः सौम्यः शोषणो वातकोपनः। कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः। त्वक्प्रसादनमालस्य स्तम्भनो विषदो मतः। जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्"। रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणोव्रणमज्जादीनाम्। पीड़नो हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमादुत्पन्नः"। अथातियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ताः "सोऽतिचयुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत्"। अभयायामत्र विशेषः। "प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना"। ३रागद्वेषादिदोषे। "आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" छा० उ०। "तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितोमृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" भा०। "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० प० कर्मणां रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम्। "लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः" इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविघ्नभेदे "सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्"। "सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय शमेऽद्वितीयात्मनि निवेशयेत्" विद्वन्म०। ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च केशवः। "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः" कुमा०। "कषायः रक्तः" मल्लि०। "निद्राकषायितविपाटललोचनेषु" माघः "कषायितान्यपटूकृतानि" मल्लि०। ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" वैज०। कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त वा। कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० "अमुनैव कषायितस्तनी" कुमा० "कषायितः रञ्जितः मल्लि०। ११विलेपने १२अङ्गरागे च विश्वः। "कर्णार्पितोलोध्रकषायरूक्षे" कुमा० "कषायेण विलेपनेन" मल्लि०। कषायश्च सरसादिकः पञ्चविधः भावप्र०दर्शितो यथा। "सरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे दृश्यानि। १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः। १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका। १७धववृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि०। देशे गम्ये अस्मात् पानशब्दस्य णत्वम्। कषायपाणीदेशभेदः।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे। तत्प्रकारो यथा "केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागन्तच्चतुर्गुणजलमावाप्य, चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येषः कषायपाककल्पः" इति परमतमुक्त्वा "एतत्तु न सम्यक्" इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च "तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि अणुशोभेदयित्वाऽवकुट्याष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति स्वमतेनोक्त्वा पक्षान्तरमप्युक्तम् "अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति,। अयञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः" यथाह तत्रैव "स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम्। तत्रायं विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु। अनुक्तद्रव्यकार्य्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्। कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्देशेत्"। [भेदे राजनि०।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म्म०। तुवरयावनाले धान्य-

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। "सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः" इत्युपक्रमे "त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् "तस्य शकृन्मूत्रविषत्वञ्च तत्रैवोक्तं यथा "चिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्षपवासिकतोटकवर्च्चःकीटकौण्डिल्यकाः शकृन्मूत्रविषाः"।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच्। जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त। कषायीकृते च "अमुनैव कषायितस्तनी" इति कुमा०।

कषायिन् पु० कषायोनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि। १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि० ४कषाययुक्ते त्रि०